

Interdisciplinary studies of Islamic Revolution Civilization

Islamic civilization affected by the macro trend of developing virtual communication and communication technologies;
Opportunities, threats and challenges

Salar Moradi ¹ | Aghdas ParsaBorojeni ² | Alireza Haji Sadeghian Najafabadi ³ | Behzad Hakiminya ⁴

Vol. 2
Summer 2023

Abstract

Today, Islamic civilization, as one of the most important modern civilizations left from the past, is facing an uncertain future. This civilization with several years of valuable experiences in its current state is facing challenges that can be considered a threat to its future. At the same time, due to the realization of macro trends such as the development of virtual communication, it has opportunities ahead. Accordingly, the purpose of this research is to analyze the macro trend of the development of virtual communication and Islamic civilization, in which challenges, opportunities, and threats are also investigated and identified. method includes using the verses of the Holy Quran, and hadiths, The findings show that by referring to the verses, traditions and events of the beginning of Islam, the approach of Islamic civilization can be evaluated in such a way that it accepts communication technologies to the extent that it does not distort the nature of the teachings of Islamic civilization, of course, it is not intended that this technology s in the field of society. Given that communication technologies are both opportunistic and threatening, Islamic civilization builders are trying to explore opportunities to use such technologies in Islamic society. As a result, it should be said that the Islamic society is not facing any obstacle in terms of its ability to establish a new Islamic civilization; Because for the formation of a comprehensive civilization, there is a need for the existence of foundations, developments, global coverage and global leadership, all of which are present in Islam. But the condition for the realization of this civilization will be the implementation of the explained capacities, which must be realized in two theoretical fields and objective models so that the Islamic society can fulfill its role in the near future.

Keywords: Islamic civilization, macro trends, development of virtual communication, communication and information technologies

Research Paper

Received:
10 December 2023

Accepted:
30 April 2024

issuance:
20 April 2024

P.P: 131-160

ISSN: 2980-8901
E-ISSN: 2821-1685

1. Assistant Professor, Department of Political Science, Payam Noor University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, PhD in Sociology, Farhangian University, Tehran, Iran.

3. Assistant Professor, Doctor of Religions and Mysticism, Farhangian University, Tehran, Iran.

4. Corresponding Author: PhD student in sociology, Shiraz University, Shiraz, Iran.

hakiminya@gmail.com

Cite this Paper: Moradi, S & ParsaBorojeni' A, Haji Sadeghian Najafabadi' A, Hakiminya' B. Islamic civilization and new communication technologies. Interdisciplinary studies of Islamic revolution civilization. , 6(2), 131-160.

Publisher: Imam Hussein University

© Authors

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

تمدن اسلامی متأثر از کلان‌روند توسعه ارتباطات مجازی

و تکنولوژی‌های ارتباطی؛ فرصت‌ها، تهدیدها و چالش‌ها

سالار مرادی^۱ | اقدس پارسا بروجنی^۲ | علیرضا حاجی صدقیان نجف‌آبادی^۳ | بهزاد حکیمی‌نیا^۴

چکیده

امروزه تمدن اسلامی به عنوان یکی از مهم‌ترین تمدن‌های نوین به جا مانده از دوران گذشته در مواجهه با وضعیت نا مطمئن آینده قرار دارد. این تمدن با تجارب ارزشی چندین ساله در وضعیت فعلی با چالش‌هایی روبه رو است که می‌تواند تهدیدی برای آینده آن تلقی شود. در عین حال نیز با توجه به تحقق کلان‌روندهایی مانند توسعه ارتباطات مجازی فرصت‌هایی را در پیش رو دارد. بر همین اساس هدف این پژوهش تحلیلی بر کلان‌روند توسعه ارتباطات مجازی و تمدن اسلامی است که در لوای آن چالش‌ها، فرصت‌ها، تهدیدها نیز بررسی و شناسایی می‌شوند. در این پژوهش از روش کیفی اسنادی استفاده شده و داده‌های مورد استفاده شامل بهره‌گیری از آیات قرآن کریم، روایات و احادیث و همچنین تفسیرهای مرتبط با این آیات و روایات است. تحلیل داده‌ها بر اساس تحلیل محتوای این مفاهیم انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که با اشاره به آیات و روایات و رخدادهای صدر اسلام رویکرد تمدن اسلامی را می‌توان این‌گونه ارزیابی کرد که تکنولوژی‌های ارتباطی را تا جایی بپذیرد که ماهیت آموزه‌های تمدن اسلامی را مخدوش نکند، البته درصدد آن نیز نیست که این تکنولوژی‌ها را در عرصه جامعه براندازد. با عنایت به اینکه تکنولوژی‌های ارتباطی که هم فرصت‌آور و هم تهدیدکننده هستند، تمدن‌سازان اسلامی درصدد واکاوی فرصت‌هایی هستند که این‌گونه تکنولوژی‌ها را در جامعه اسلامی به کار ببرند. به عنوان نتیجه باید گفت که جامعه اسلامی از حیث ظرفیت‌شناسی برای برپایی تمدن نوین اسلامی با مانعی روبه رو نیست؛ چرا که برای شکل‌گیری تمدنی جامع نیاز به وجود مبانی، بروز و ظهورات، فراگیری جهانی و راهبری جهانی است که همه این عناصر یاد شده در اسلام وجود دارد. اما شرط تحقق این تمدن پیاده‌سازی ظرفیت‌های تبیین شده خواهد بود که باید در دو عرصه نظری و الگوهای عینی به تحقق برسد تا جامعه اسلامی بتواند به نقش خود در آینده نزدیک عمل کند.

کلیدواژه‌ها: تمدن اسلامی، کلان‌روندها، توسعه ارتباطات مجازی، تکنولوژی‌های ارتباطی و اطلاعاتی.

۱. استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

۲. استادیار، دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۳. استادیار، دکتری ادیان و عرفان، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۴. دانش‌آموخته دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

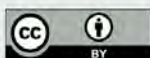
hakiminya@gmail.com

استناد: مرادی، سالار؛ پارسا بروجنی، اقدس؛ حاجی صدقیان نجف‌آبادی، علیرضا؛ حکیمی‌نیا، بهزاد. تمدن اسلامی متأثر از

کلان‌روند توسعه ارتباطات مجازی و تکنولوژی‌های ارتباطی؛ فرصت‌ها، تهدیدها و چالش‌ها ۱۶۰-۱۳۱.

نویسندگان ©

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

این مقاله تحت لایسنس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License-CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای بشر که منجر به دگرگونی در ابعاد مختلف مؤلفه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و ... شده است؛ گسترش فزاینده فناوری اطلاعات و ارتباطات، از جمله اینترنت و اثرات گسترده آن در زندگی بشر است که فضای مجازی نامیده می‌شود. فضای مجازی نسل جدیدی از فضای روابط اجتماعی است که عرصه شکل‌گیری مجموعه‌هایی از ارتباطات میان مردم بسیاری از گروه‌های اجتماعی متفاوت در سنین مختلف و از فاصله‌های بسیار دور در دنیای واقعی است. بر همین اساس فضای مجازی تأثیر شگرفی بر مرزهای زمینی و مرزهای ذهنی گذاشته است (یزدان‌پناه و جعفری، ۱۳۹۷: ۲۲۲). تحولات عظیم در تکنولوژی‌های ارتباطی نقطه عطفی را در تاریخ تحولات بشر بوجود آورده است، به طوری که عده‌ای، دهه‌های اخیر را عصر ارتباطات نامیده‌اند (ساروخانی، ۱۳۸۲: ۱۷). به لحاظ تاریخی، تکنولوژی‌های ارتباطی هم به عنوان عامل نجات‌دهنده و در عین حال تهدید کننده مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند، عوامل دگرگونی محسوب می‌شوند و بندرت می‌توان از اثرات آن‌ها در امان ماند. اگرچه فناوری، دین را با هدفی عمدی به چالش نمی‌کشد، اما نمی‌توان بعد چالشی فناوری را نادیده گرفت و ویژگی‌های ذاتی فن‌آوری را در تضعیف دین در نظر نداشت. از طرفی فناوری دارای چندین ویژگی ذاتی است که در مجموع می‌تواند به عنوان تقویت کننده دین عمل کند (ریورز، ۲۰۰۶: ۵۱۸). بنابراین امروزه بازتولید مناسب دینی به صورت آنلاین چیزی نیست که تنها ناشی از محدودیت‌های فاصله‌گذاری فیزیکی باشد، بلکه استفاده از فضای مجازی فرصتی نو برای ادیان است تا از این ظرفیت برای انتشار پیام‌های مذهبی به صورت آنلاین استفاده کنند (هوچینگس^۱، ۲۰۱۷: ۳۳). مسلماً تکنولوژی‌های ارتباطی در جوامع دارای دستاوردهای زیادی بوده‌اند و در مواردی تحول در تکنولوژی‌های ارتباطی، پیامدهای نامطلوبی نیز برای جوامع داشته و چالش‌ها و نگرانی‌هایی را به همراه داشته است.

توسعه اینترنت و افزایش جوامع آنلاین و ادغام اعمال مذهبی در حوزه دیجیتال، رویه و ایدئولوژی مذهبی را تغییر داده و امروزه اینترنت و فناوری ارتباطی نوین، بر اعمال مذهبی عمدتاً

از نظر بازاندیشی در محیط‌ها و گروه‌های مذهبی تأثیر گذاشته‌اند (دیزبوش و میکو^۱، ۲۰۲۳: ۵۰۳). تلاش‌های گسترده‌ای در تبیین رابطه دین و فضای مجازی وجود دارد و پژوهش‌های پیشین به خوبی نشان داده‌اند که پدیده دین در بستر فضای اینترنتی جدید به خوبی جای خود را باز کرده و اعتقادات دینی در این فضا به خوبی درخشیده‌اند. با گسترش دین در فضای مجازی، ادیان در انتشار اطلاعات مذهبی آنلاین مشارکت زیادی را تجربه کرده‌اند (اولاری^۲، ۲۰۱۳: ۳۷). بر همین اساس اندیشمندان زیادی استدلال کرده‌اند که هر عالم دینی که متغیر جدید فضای مجازی را نادیده بگیرد، با این کار را دین را به خطر می‌اندازد. امروز دین مانند هر پدیده‌ای به فضای ارتباطی جدید نیاز دارد و در سال ۲۰۰۱ بیست و هشت میلیون نفر در ایالات متحده برای مقاصد مذهبی به اینترنت روی آوردند و تا سال ۲۰۰۴ این تعداد به هشتاد و دو میلیون افزایش یافت. بنابراین امروزه استفاده مذهبی از اینترنت هم مطلوب و هم خوب است و در سراسر جهان به طور تصاعدی در حال گسترش است (اولاری^۳، ۲۰۱۳: ۳۷). از سوی دیگر، دین برای گسترش خود، بیشتر از هر زمان دیگری به بررسی ویژگی‌های تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌ای نیازمند است (کریستین^۴، ۲۰۰۲: ۴۰). در نتیجه دین بیشتر از هر نماد دیگر با این گونه تکنولوژی‌ها تلاقی پیدا می‌کند. با جود چالش‌های بوجود آمده توسط تکنولوژی‌های ارتباطی، عرصه‌هایی دینی نیز دچار چالش شده‌اند و یکی از مهم‌ترین چالش‌های دین در ارتباط با تکنولوژی‌های جدید، تبلیغ برخی رویکردهای افراطی بنیادگرایانه در پلتفرم‌های ارتباطی جدید است. این افراط‌گرایی بر ماهیت ادیان و خاصیت تمدنی آنها تأثیر منفی داشته و نمی‌گذارد مردم تصویر واقعی از تمدن ادیان را درک کنند (ایولوی^۵، ۲۰۲۲: ۹). همچنین در طی چند سال گذشته تغییرات فراوانی در عرصه‌های مذهبی بوجود آمده است. برای مثال پیوستگی‌های مذهبی آمریکایی‌ها از هم گسسته شده و ارزش‌ها و اعتقادات متنوع و جدیدی پدیدار شده‌اند و نهادهای مذهبی بیشتر در واکنش به نیازها و سبک زندگی مردم شکل می‌گیرند (لیند洛夫^۶، ۲۰۰۲: ۶۱).

1 Díez Bosch & Micó

2 O'leary

3 O'leary

4 Christian

5 Evolvi

6 Lindlof

کاربست تکنولوژی‌های ارتباطی از یک طرف فرصت‌هایی را برای تمدن‌های دینی بوجود می‌آورد و از دیگر سوی، تهدیدهای تمدنی، هویتی، دینی و فرهنگی را بر آنها تحمیل می‌کند. توسعه ارتباطات مجازی هم فرصت‌آفرین و هم تهدیدکننده هستند و با شناخت ماهیت این تکنولوژی‌ها، می‌توان تمدن‌سازان اسلامی را برای درک بهتر فرصت‌های برآمده از توسعه ارتباطات مجازی ترغیب کرد و آنها را متوجه تهدیدات و چالش‌های برآمده از این کلان‌روند کرد. پس نتایج این بررسی می‌تواند برای برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران فرهنگی جامعه مؤثر باشد. از طرفی باید بتواند در دنیای مدرن خود را گسترش داده و از طرفی دیگر پاسخگوی چالش‌های بوجود آمده توسط تکنولوژی‌های ارتباطی و ارتباطات مجازی در این مسیر باشند. یکی از چالش‌های توسعه ارتباطات مجازی برای ادیان به ویژه تمدن اسلامی، بروز خرافات و حقه‌بازی‌های دینی در برخی جوامع اسلامی بوده است. برای مثال در کشور مالزی برخی افراد از طریق توزیع گسترده حقه‌ها و اشکال تأیید نشده تفسیر مذهبی، بخش زیادی از عموم مردم را جذب نحله‌های انحرافی کرده است (علیمی ۱، ۲۰۱۹: ۲۰۸). در کشور ما نیز ظهور برخی نحله‌های انحرافی این ضرورت را ایجاد می‌کند که کلان‌روند توسعه ارتباطات مجازی و تأثیر آن بر تمدن اسلامی بررسی و تحلیل شود. بنابراین هدف اساسی این پژوهش، واکاوی موضع‌گیری خاص تمدن اسلامی به عنوان تمدنی جهانی نسبت به تهدیدها و فرصت‌های توسعه ارتباطات مجازی و رسانه‌ای است.

پیشینه پژوهش

در بررسی رابطه بین فناوری‌های ارتباطی و تمدن‌های دینی پژوهش‌های زیادی انجام شده است که در حوزه پژوهش‌های خارجی برخی مرتبط با موضوع هستند. اسکولاری^۲ (۲۰۱۵) در تحلیل دین و فضای اینترنتی، ارتباطات آنلاین به عنوان نمونه‌هایی از «فوق واسطه‌گری» توصیف می‌شوند که در آن اینترنت مکان‌هایی را برای اتصالات سریع ادیان و پیروان دینی در سراسر جهان است. بلوندهایم و روزنبرگ^۳ (۲۰۱۷) در پژوهشی بررسی کرده‌اند که حساسیت‌های مذهبی بر

1 Alimi

2 Scolari

3 Blondheim & Rosenberg

نحوه ایجاد، شکل دادن، اعمال و برقراری ارتباط با فناوری‌های ارتباطی تأثیر می‌گذارد. کمپبل و کانلی^۱ (۲۰۲۰) نیز نظریه دین دیجیتال را مطرح می‌کنند و توسعه ارتباطات مجازی را ابزاری برای تجسم تجربه مذهبی عنوان می‌کنند. رنسر و تیدنبرگ^۲ (۲۰۲۰) نیز در پژوهشی بسیاری از مناسک دینی را با محیط‌های آنلاین سازگار می‌دانند. ایولوی^۳ (۲۰۲۲) در پژوهشی «فضاهای مذهبی فراواسطه» را برای توصیف فرآیندهای میانجی‌گری مذهبی بین محیط‌های آنلاین و آفلاین مطرح می‌کند. این فضاها از طریق هشتگ به تجزیه و تحلیل پدیده‌های دینی به صورت پخش زنده می‌پردازد.

در پژوهش‌های داخلی نیز شعبانی‌سارویی و میررسولی (۱۴۰۱) در پژوهشی راه‌های شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی) و نقش پلیس در این زمینه بررسی و تحلیل کرده‌اند. در این پژوهش شکل‌گیری تمدن اسلامی به نظارت و توجه نیاز دارد. عابدینی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهش تحلیل تمدنی جریان اربعین، فرصت‌ها و چالش‌های این رویداد را بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند فرصت‌های تمدنی این جریان بیشتر از تهدیدات آن است. نجات‌بخش اصفهانی و قریشیان (۱۴۰۰) در پژوهشی اثرگذاری تمدن اسلامی بر استفاده از تکنولوژی و فناوری در عصر اطلاعات بررسی کرده و اثرات تمدن اسلامی بر فناوری با الهام‌گیری از شجره طیبه اثرات فوق‌را تبیین و راهبردهای آسیب‌شناسانه را از این موضوع ارائه می‌نمایند. ثواب (۱۴۰۰) نیز در پژوهشی عوامل انحطاط تمدن اسلامی از منظر پژوهشگران معاصر در گذشته بررسی کرده است و شهیدی‌پاک (۱۴۰۰) مفهوم علم در تمدن اسلامی در قرون وسطی بررسی و تحلیل کرده است. در نهایت زمانی‌محجوب و حسینی (۱۳۹۸). بایسته‌های فرهنگی تمدن‌سازی نوین اسلامی-ایرانی با تأکید بر اندیشه امام خمینی(ره) بررسی و تحلیل کرده است. جنبه نوآوری این پژوهش به نگاه دو بعدی به مسأله تکنولوژی‌های ارتباطی و نقش آنها در تمدن اسلامی بازمی‌گردد. در این وضعیت هم فرصت‌های موجود برای تمدن اسلامی بررسی و تحلیل شده‌اند و هم تهدیدها و چالش‌های برآمده از آن به عنوان زنگ خطر برای تمدن اسلامی دیده شده است. همچنین تحلیل و بررسی پیشینه موجود هم در همین راستا است. به طوری که

1 Campbell & Connelly

2 Renser & Tiidenberg

3 Evolvi

پژوهش‌های انجام شده اغلب نگاهی هنجاری به تمدن اسلامی دارند و از مطلوبیت و ضرورت آن صحبت می‌کنند، اما پژوهش حاضر ضمن داشتن نگاه هنجاری به تمدن اسلامی و اذعان به ضرورت آن در جامعه، خطرات مواجهه با صاحبان تکنولوژی‌های نوین را گوشزد می‌نماید. به طور کلی این پژوهش در صدد پاسخ به این مسایل است که آیا تکنولوژی‌های ارتباطی با دین در تضاد و تناقض است؟ آیا تکنولوژی‌های ارتباطی، صرفاً ماهیت ابراز‌گرایانه دارند؟ آیا نگرش اسلامی و فرهنگ اسلامی موجب حذف تکنولوژی‌های ارتباطی و استفاده کم از آنها می‌شود؟ علت ضعف کشورهای اسلامی در به کارگیری این تکنولوژی‌ها چیست؟ در نهایت چگونه می‌توان از این تکنولوژی‌ها به نفع تمدن اسلامی استفاده کرد؟

چارچوب نظری

مهم‌ترین بحث نظری در این حوزه به وجود کلان‌روندهایی اشاره دارد که جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. کلان‌روندها، به عنوان فرآیندهای دگرگونی بلندمدت با دامنه وسیع‌تر و تأثیرات ریشه‌ای‌تر مطرح هستند و تأثیرات کلان‌روندها را می‌توان برای پدیده‌های مختلف و ابعاد مختلف سیستم‌ها و زیرسیستم‌های اجتماعی در نظر گرفت. همچنین کلان‌روندها می‌توانند بر گستره وسیعی از بازیگران، مانند دولت‌ها، افراد جامعه، شرکت‌ها و سازمان‌ها، تأثیرات شدیدی داشته باشند. بر همین اساس کلان‌روندی مانند توسعه ارتباطات مجازی می‌تواند تأثیر شگرفی بر تمدن اسلامی داشته باشد.

کلان‌روند تغییرات فناورانه

یکی از کلان‌روندهای مهم مؤثر در جوامع به ویژه در حوزه تمدنی، تغییرات فناورانه است که می‌تواند با به وجود آوردن تغییرات متعددی نظیر ارتباطات بیشتر، بهبود قدرت پردازش و هوش مصنوعی، زمینه تحول یا از بین رفتن بسیاری از اعتقادات موجود و همچنین شکل‌گیری معنویات جدید را فراهم کند. تأثیر قابل ملاحظه پیشرفت‌های فناورانه بر ادیان این ادعا را تأیید می‌کند. البته پیشرفت تکنولوژی راهی برای تغییر دنیای اطراف دارد. با نهادی به قدمت دین، ابزارها و

روش‌های دستیابی به مخاطبان در طول زمان تغییر می‌کند. در حالی که هیچ جایگزین واقعی برای عبادت و با هم بودن جامعه وجود ندارد، فناوری مطالعه دین و احساس ارتباط با ایمان را برای مردم آسان‌تر می‌کند. دین و ارتباطات همیشه در طول تاریخ در هم تنیده بوده‌اند. دین ناگزیر مبتنی بر پیام‌هایی است که از طریق ارتباطات منتشر می‌شود، از متون مقدس گرفته تا جدیدترین رهنمودهای اخلاقی همه از طریق ارتباطات از قدیمی‌ترین شکل آن تا جدیدترین شیوه از طریق ارتباطات انجام گرفته است. اما امروزه چندین جامعه مذهبی در سراسر جهان مجبور به یافتن استراتژی‌های آنلاین برای جایگزینی تعاملات فیزیکی شده‌اند (کمپل^۱، ۲۰۲۰: ۷۶). با در نظر گرفتن مهم‌ترین روندهای توسعه فناوری در سال‌های اخیر و همچنین بررسی پژوهش‌های انجام شده در خصوص روندهای بالقوه تغییرات فناورانه دارای تأثیر زیادی بر روی اعتقادات دینی بوده است. به طور کلی کلان روند تغییرات فناورانه از طریق توسعه ارتباطات مجازی تأثیرات عمیقی بر نهاد دین داشته است. در سال‌های اخیر، توسعه اینترنت و فضای مجازی، یکی از پیشران‌های اصلی تغییر در کشورها و جوامع مختلف بوده است. امروزه شبکه‌های اجتماعی در فضای مجازی به یکی از بخش‌های جدایی ناپذیر زندگی بخش قابل توجهی از مردم جهان تبدیل شده و علاوه بر این، شبکه‌های مجازی روش‌های جدیدی برای تعامل افراد در ادیان مختلف به وجود آورده‌اند است (الکساندر^۲، ۲۰۲۰: ۱۶۵). همچنین فناوری در تمام مظاهرش با مذهب و دین رابطه متقابل طولانی و پیچیده‌ای دارد و انگیزه مذهبی آموزش فناوری و طراحی نیاز به مشارکت صریح اندیشه و عمل دینی دارد، زیرا به برنامه فناوری به خاطر یادگیرندگان و برای آینده جامعه مربوط می‌شود (استلوو^۳، ۲۰۱۳: ۲۴). از طرف دیگر دین به عنوان یک ایدئولوژی اجتماعی خاص، یکی از فرهنگ‌های اجتماعی است و در تاریخ طولانی بشریت، نقشی محوری داشته است. دین نیز با توسعه فناوری ارتباطات انسانی در حال گسترش است و این دو بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. فناوری خاص ارتباطات خاص را ممکن می‌سازد و ارتباطات خاص به اشکال اجتماعی و فرهنگی خاصی منجر می‌شود. توسعه فناوری ارتباطات از ساده به پیچیده و از دوره ارتباطات شفاهی به دوره رسانه‌های چاپی و سپس به دوره رسانه‌های الکترونیکی و دوره رسانه‌های دیجیتال رسیده

1 Campbell
2 Alexander
3 Stolow

است. با توسعه فناوری ارتباطات، دین شکل‌گیری، دوران امتیاز، محبوبیت، سکولاریزاسیون و دوران کثرت‌گرایی را تجربه کرده است. مردم می‌توانند ببینند که هر تغییری در فناوری ارتباطات منجر به تغییرات مذهبی شده است (ژائو^۱، ۲۰۱۹: ۲۰۲۴).

نظریه دین دیجیتال که محصول تسلط کلان‌روند توسعه ارتباطات مجازی بوده است از طریق مصنوعات دیجیتالی و دستگاه‌های فن‌آوری مانند تلفن‌های هوشمند، تبلت‌ها، رایانه‌ها و اشیایی از این دست، می‌تواند تجربه مذهبی را تجسم بخشند. علاوه بر این، فناوری‌های جدید فرهنگ بصری را تسهیل می‌کنند و با ارائه یک «نگاه مقدس» متصل به حسگرهای مصرف‌تصاویر، به تحقق دین کمک می‌کنند (کمپیل و کانلی^۲، ۲۰۲۰: ۴۷۲). یکی از روش‌های تأثیرگذاری فناوری اطلاعات و ارتباطات بر روی ادیان این است که پیروان ادیان و فرقه‌های مذهبی فعال در حوزه‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات، تغییرات گسترده‌ای را در این روند تجربه کرده‌اند (اینستد و لارسون^۳، ۲۰۱۵: ۲). در بسیاری از مطالعات اخیر مناسک مذهبی به طور ذاتی با فناوری‌های ارتباطی موجود مرتبط است. به طوری که امروز عمل دینی بخشی از فعالیت‌های رسانه‌ای شده و اندیشمندان از الهیات رسانه‌ای صحبت می‌کنند. الهیات رسانه‌ای بعد ایدئولوژیک دین و پیوند رسانه تکمیل می‌کنند و فناوری‌های رسانه‌ای به عنوان ابزاری برای درک جنبه‌های الهیات عمل می‌کنند (بلوندهایم و روزنبرگ^۴، ۲۰۱۷: ۴۳). بدین ترتیب انتظار می‌رود دین در این وضعیت تغییرات گسترده‌ای را تجربه کند. از سوی دیگر، گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات و پیدایش روش‌های نوین برای انتقال دانش و ارتباطات و همچنین سهولت دسترسی به سخت‌افزارها و نرم‌افزارهای مرتبط با آن، نقش به‌سزایی در تغییرات تمدنی و تمدن دینی دارد.

در جمع‌بندی تحلیل این کلان‌روند باید گفت؛ رابطه میان توسعه ارتباطات مجازی و رسانه‌ها با ماهیت دین و تمدن اسلامی دو دیدگاه اصلی وجود دارد. عده‌ای ماهیت تکنولوژی‌های ارتباطی را خشی و صرفاً به عنوان ابزاری می‌دانند که هیچ‌گونه تقابلی با ماهیت ادیان و در نتیجه با تمدن اسلامی ندارد و در واقع معتقد به نوعی همگرایی میان این دو حوزه هستند. عده‌ای هم بر این عقیده‌اند که ارتباطات مجازی خود دارای ماهیت و محتوای مستقلی هستند که با ماهیت

1 Zhao

2 Campbell & Connelly

3 Enstedt & Larsson

4 Blondheim & Rosenberg

ارزش‌های دینی در تضادند. اغلب تمدن‌سازان و نظریه‌پردازان مسلمان در دسته دوم قرار می‌گیرند و اعتقاد دارند که میان تکنولوژی‌های ارتباطی و دین نوعی واگرایی وجود دارد و موجب روند سکولاریسم می‌شوند که با غایت دین در تضاد است. البته قابل ذکر است که شواهد حاکی از آن هستند که ادیان (خاصه اسلام) در دوره تجدد متأخر و یا عصر پست‌مدرن همانند گذشته پایدار مانده و حتی گسترش نیز داشته‌اند، چنان‌چه پیتر برگر معتقد است که اضمحلال و مرگ دین بسیار اغراق‌آمیز است و ادیان همچنان همانند گذشته قوی هستند و حتی قوی‌تر نیز شده‌اند (هوور، ۱۳۸۶: ۴۶۲). از طرفی هم حساسیت‌های مذهبی بر نحوه ایجاد، شکل دادن، اعمال و برقراری روابط با فناوری‌های ارتباطی تأثیر می‌گذارد (بلوندهایم و روزنبرگ^۱، ۲۰۱۷: ۴۳). با وجود این دو رویکرد غالب لازم است هر دو مبحث با پیامدهای آن‌ها بررسی و تحلیل شوند.

روش تحقیق

در این پژوهش از روش کیفی اسنادی استفاده شده است. از روش اسنادی به منظور مطالعه رویدادهای گذشته و کشف دلیل‌های پیشامد این رویدادها استفاده می‌شود. بر اساس این روش اسناد و رویکردهای نظری موجود از طریق تحلیل محتوای کیفی، بررسی و تحلیل می‌شوند و مقولات به دست آمده از تحلیل در یافته‌ها و نتایج به عنوان پاسخی برای سوالات پژوهش در نظر گرفته می‌شوند. همچنین تحلیل سند در پژوهش‌های کیفی شامل نقل قول‌های گزیده مفید، نقل قول‌ها و عبارات مطلق از ثبت و ضبط‌های سازمانی، بالینی و یا برنامه، یادداشت‌ها و مکاتبات، نشریات و گزارش‌های رسمی، دفترهای یادداشت و پاسخ‌های مکتوب باز به پرسشنامه‌ها و پیمایش‌ها است. داده‌های مورد استفاده در این تحقیق شامل بهره‌گیری از آیات قرآن کریم، روایات و احادیث و همچنین تفسیرهای مرتبط با این آیات و روایات است.

1 Blondheim & Rosenberg

یافته‌های پژوهش

در دهه ۱۹۹۰، ارتباطات مذهبی در کشورهای غربی شدیداً به رسانه‌های الکترونیکی وابسته شده است و با توسعه سریع اینترنت همه جنبه‌های زندگی تحت تأثیر قرار گرفت. اینترنت در دین نیز نفوذ کرده و تأثیر عمیقی بر آن داشته است. همچنین اینترنت در پیچه دیگری را برای گسترش و توسعه دین باز کرده و دین از مرزهای خانواده، جامعه، کشور و عقیده عبور کرده است. تحت تأثیر همه جانبه بسیاری از مزایای رقابتی، مانند راحتی، سرعت، تعامل قوی و هزینه کم، دین آنلاین به سرعت توسعه یافته است. به همین دلیل، برخی از محققان اشاره می‌کنند که در دوران پس از ظهور تلویزیون، اینترنت قوی‌ترین ابزار برای معرفی ادیان را فراهم کرده است. بر همین اساس دو دیدگاه مهم در ارتباط با کلان‌روند توسعه ارتباطات مجازی و تمدن اسلامی وجود دارد که شامل دو دیدگاه ابزارگرایانه (فرصت محور) و ذات‌گرایانه (تهدید محور) است.

۱- دیدگاه‌های ابزارگرایانه و فرصتی برای تمدن اسلامی

این دیدگاه به طور کلی مبتنی بر این فرض است که تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌ها کاملاً ماهیت ابزاری یا خنثی دارند که می‌توانند در اختیار مفاهیم و مضامین و عرصه‌های دینی قرار گیرند و البته این بدان معنا نیست که رویکردهای سکولار و غیردینی نتوانند از آن استفاده کنند. این نظریه پردازان با تبیین فلسفی، تکنولوژی را وسیله‌ای برای فعالیت انسانی می‌دانند. بر اساس این دیدگاه تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌ها در ذات خود واجد هویت فرهنگی مستقلی نیستند؛ بلکه به مثابه ابزاری هستند که می‌توانند در خدمت پیام‌های مختلف باشند و در هر فرصت به شکل خاصی ظهور نمایند (حسینی، ۱۳۸۶: ۱۳۶). بر این اساس نسبت دین و رسانه می‌تواند از لحاظ منطقی به هر صورت ممکن باشد و ملاحظیات تاریخی و اجتماعی یکسره نادیده گرفته می‌شود (خجسته، ۱۳۸۶: ۱۵۷). بدین معنا که استفاده از هر شکل از تکنولوژی و ابزارهای ارتباطی فرهنگ خاصی را منتقل نمی‌کند و اثری که ناشی از آن رسانه باشد وجود خارجی ندارد. در نتیجه تمدن اسلامی می‌تواند از هر گونه رسانه‌ای استفاده کند، بدون اینکه اثر سویی بر آن داشته باشد. تفکر ابزارگرایانه نخستین بار در اندیشه‌های ارسطو دیده می‌شود. ارسطو تکنولوژی را وسیله‌ای برای نظم و سازمان لازم می‌داند که انسان بتواند از طریق آن به هدف خود نایل گردد (مهری بهار،

۱۳۸۶: ۹۵). از دیگر نظریه‌پردازان این رویکرد، می‌توان به هود اشاره کرد. وی تکنولوژی را فاقد معنا می‌داند و آن را صرفاً وسیله‌ای در خدمت اهداف معین می‌داند. همچنین می‌توان از رویکرد ابزارگرایانه آرمسترانگ نام برد که در دیدگاه او، رسانه ابزاری خنثی و بی‌طرف تلقی می‌شود که می‌توان از آن برای مقاصد خیرخواهانه‌ای چون انتشار و پخش کتب مقدس، روایات و احادیث دینی استفاده کرد. رابرتسون نیز از دیگر نظریه‌پردازانی است که هیچ‌گونه تقابلی را میان ماهیت تکنولوژی ارتباطی و غایت دین نمی‌بیند. وی معتقد است کلیسا باید از این‌گونه تکنولوژی‌ها جهت تعلیم و آموزش و پرورش در آمریکا استفاده کند و عدم استفاده از تکنولوژی‌های ارتباطی توسط کلیسا را دیوانگی محض می‌داند (حسینی، ۱۳۸۶: ۱۳۷). مارکوزه نیز تکنولوژی را فی‌نفسه دشمن نمی‌انگارد و بر اساس دیدگاه مارکس، تکنولوژی در ذات خود مسأله نیست و می‌توان آن را برای ساختن یک جامعه بهتر بکار بست (ریترز، ۱۳۷۴: ۲۰۳). البته اغلب نظریه‌پردازان مکتب فرانکفورت بر این عقیده‌اند که رسانه‌ها ممکن است جایگزین مذهب شوند و جامعه‌ای توده‌ای را تشکیل دهند. به طور تخصصی استمرار و گسترش دین در فضای مجازی تأملات نظری در مورد مطالعه دین و اینترنت به مرحله‌ای رسانده که مفهوم «دین دیجیتال» پدیده غالب در فضای مجازی شده است (انستد^۱ و همکاران، ۲۰۱۵: ۱). همچنین در حوزه دین و توسعه ارتباطات مجازی نظریات متعددی وجود دارد که نظریه «فضاهای مذهبی فراواسطه» برای توصیف فرآیندهای میانجی‌گری مذهبی بین محیط‌های آنلاین و آفلاین با در نظر گرفتن مادیت و فضا بیشتر توان تبیین را داشته است. اهمیت مادیت در شیوه‌های اینترنتی از طریق مثال آیین‌های آنلاین نشان داده می‌شود و مفهوم فضا، و به‌ویژه «فضای سوم» در رابطه با شیوه‌های اینترنتی از طریق هشتگ تحلیل می‌شود. بر همین اساس تئوری فضاهای فراواسطه شده با تجزیه و تحلیل پدیده‌های دینی به صورت پخش زنده در اختیار عموم قرار می‌گیرد (ایولوی^۲، ۲۰۲۲: ۹).

رویکرد فضا در نظریه رسانه و ارتباطات مجازی دین را در قالب‌های گسترده و سیال در نظر می‌گیرد و شیوه‌های مذهبی را که به لطف پتانسیل ارتباطی فناوری‌های دیجیتال توسعه می‌یابد، در خود جای می‌دهد. بر همین اساس این فضاهای ترکیبی یا فضاهای سوم، مولد هویت‌های ترکیبی و تخیل‌های زیبایی‌شناختی است که از مواجهه با روایت‌های مختلف آنلاین و آفلاین ناشی

1 Enstedt

2 Evolvi

می‌شود. از این رو، حتی اگر اینترنت برای همه مؤمنان مذهبی فضای معتبری به نظر نرسد، اما باز افرادی که با فضاهای سوم سروکار دارند، معمولاً آن را مکان معتبری برای اعمال مذهبی می‌دانند. همه محیط‌های آنلاین دارای چنین ویژگی‌هایی نیستند، اما فضاهای سوم مکان‌هایی هستند که مردم به آن نزدیک می‌شوند، گویی فضاهای مشروع عمل مذهبی و بحث هستند. به عنوان مثال، سوزان اشتادلباثر^۱ (۲۰۲۱) چارچوب نظری فضاهای سوم را برای بازسازی و تبیین حس «پاک بودن» اسلام به کار می‌برد (اشتادلباثر^۲، ۲۰۲۱: ۲۷). بنابراین بر پایه کلان‌روند توسعه ارتباطات مجازی مردم از طریق آواتارها و مصنوعات دیجیتالی که اشیاء مادی را بازتولید می‌کنند، آیین‌های آنلاین برگزار می‌کنند، مراقبه انجام می‌دهند و بسیاری از مناسک و شیوه‌های شکرگزاری انجام می‌شود. بنابراین بر مبنای تحول در این حوزه امروزه بسیاری از مناسک دینی با محیط‌های آنلاین سازگار شده‌اند و بسیاری از مردم برای برقراری ارتباط با افراد هم‌فکر و ایجاد جوامع آنلاین به اینترنت متکی هستند (رنسر و تیدنبرگ^۳، ۲۰۲۰: ۲).

بر پایه تعامل بین دین و ارتباطات مجازی فضا و مادیت هر دو جنبه‌های مرتبط دین دیجیتال و اعمال مذهبی معاصر هستند که بین محیط‌های آنلاین و آفلاین وجود دارند. در این حالت میانجی‌گری در فضاهای آنلاین تشدید می‌شود، زیرا اینترنت مکان‌هایی را برای اتصالات سریع در سراسر جهان ارائه می‌دهد. به همین دلیل است که ارتباطات آنلاین به عنوان نمونه‌هایی از «فوق واسطه‌گری» توصیف می‌شوند (اسکولاری^۴، ۲۰۱۵: ۱۰۹۳).

میانجی‌گری در نظریه ارتباطات به عنوان عمل ایجاد معنا از طریق فرآیندهای ارتباطی است. یعنی میانجی‌گری عمدتاً بر رسانه‌های جمعی و بر نوعی از ارتباط متمرکز است که در آن مردم پیام‌های رسانه‌ای را دریافت می‌کنند. از سوی دیگر، ارتباطات دیجیتال این امکان را برای افراد ایجاد می‌کند تا با ایجاد محتوا مشارکت کنند و گفتمان‌های خود را در سراسر پلتفرم‌ها از طریق هشتگ پخش کنند. بر اساس این رویکرد فرامیانجی‌گری، تشدید پاسخ‌های عاطفی است که باعث ایجاد تغییرات اجتماعی می‌شود. در این وضعیت، مردم روایت‌های دینی را به این دلیل می‌سازند که سریعاً به کاربران هم‌فکر خود برسند یا ترس و خشم را علیه کسانی که تهدید تلقی

1 Susanne Stadlbauer
2 Stadlbauer
3 Renser & Tiidenberg
4 Scolari

می‌شوند، گسترش دهند. با این کار، فضاهایی را ایجاد می‌کنند که بین روایات بدیل و جریان اصلی، احساسات عمومی و خصوصی و تجربیات دینی واقعی و خیالی قرار دارد. به همین دلیل است که «فضاهای مذهبی فراواسطه» که فضاهایی بین پلتفرم‌های مختلف، با تجربیات آفلاین و مادی مرتبط هستند، تعریف می‌شوند که بدون اینترنت دارای همان کیفیت‌ها نیستند (ایولوی^۱، ۲۰۲۲: ۱۱). کارکرد فرامیانجی‌گری در دوران کرونا که بسیاری از مراسم‌های دینی به دلیل ترس از شیوع به تعطیلی کشیده شده بودند به خوبی به اثبات رسید و بسیاری از رهبران مذهبی تصمیم گرفتند مراسم‌های مذهبی را به صورت زنده به صورت آنلاین پخش کنند. بنابراین این وضعیت نمونه‌ای از فرامیانجی‌گری بود، چرا که فضاهای مختلفی را در بر می‌گرفت که در آن فناوری‌های رسانه‌ای و هم در شیوه‌های مادی گنجانده شده و فضای فیزیکی غیرقابل دسترس از طریق فناوری‌ها میانجی‌گری در دسترس قرار گرفت. بطور کلی، به زعم نظریه پردازان ابزارگرا، از آن جایی که تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌ها فاقد هویت و محتوای مستقل هستند، پس آن‌ها نمی‌توانند هیچ‌گونه مغایرتی با ماهیت دین داشته باشند. آن‌ها بر همگرایی این دو حوزه تأکید دارند و بیشتر به فرصت‌های بوجود آمده توسط این گونه تکنولوژی در عرصه‌های دینی می‌پردازند. البته نباید انتقادات وارده بر این دیدگاه‌ها را نادیده گرفت.

۲- دیدگاه‌های ذات‌گرایانه و تهدیدی برای تمدن اسلامی

این دیدگاه مدعی است که تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌ها ذاتاً دارای هویت فرهنگی و تاریخی هستند و می‌توانند با ماهیت دین در تعارض باشند. از جمله برجسته‌ترین نظریه پردازان این دیدگاه، هایدگر و نیل پستمن هستند. هایدگر با دیدگاه فلسفی و وجودی و پستمن با دیدگاه فرهنگی به ذات‌گرایی اعتقاد دارند. در واقع نخستین کسی که به دیدگاه‌های ابزارگرایانه انتقاد وارد کرد هایدگر بود. از نظر وی تکنولوژی یک ابزار صرف نیست، بلکه نحوه‌ای از انکشاف است. وی تکنولوژی را دارای هویت می‌داند و معتقد است که تکنولوژی با ساختار وجودی انسان عجین شده است. وی همچنین به انسان مدرن درباره خطر ذاتی تکنولوژی هشدار می‌دهد و آزادی و اختیار انسان محصور شده در

جبر فناوری می‌داند. به طور کلی، از نظر هایدگر، از آن جا که ماهیت تکنولوژی‌های ارتباطی و به تبع آن رسانه‌ها با تسخیر طبیعت همراه است، لذا تلاش در جهت دینی کردن رسانه‌ها و یا رسانه‌ای کردن ادیان تلاشی بی‌فایده است.

نیل پستمن نیز با دیدگاهی فرهنگی به ذات‌گرایی معتقد است. از نظر وی ظهور تکنوپولی نوعی انحصارگرایی تکنولوژی است که بدین طریق تکنولوژی جایگزین خدا می‌شود. تکنوپولی، فرهنگ و دین را غیر قابل رویت و در نتیجه غیر معتبر می‌سازد. در نظر او از جمله مهم‌ترین عناصر برنامه دینی این است که از نوعی قداست معنوی برخوردار باشد، در حالی که تلویزیون ذاتاً این-جهانی (دنیوی) است. از این رو جمع این دو مقوله تبدیل یک برنامه قدسی به آیین مادی است (حسینی: ۱۳۸۶: ۱۳۸۱). نظریه پردازان دیگر نظیر حروم برونر، ژاک گودی، والترانگ، مارشال مک‌لوهان (رسانه، خود پیام است) نیز به تسلط ذات‌گرایانه تأکید دارند. آن‌ها معتقدند که با تسلط این گونه تکنولوژی‌های ارتباطی، توانایی درک و دریافت‌های بشری تضعیف شده و در نتیجه ساختار قدرت تفکر انسان دگرگون می‌شود. باره‌ایم معتقد است رسانه‌ها با تکنیک‌های افسون-گرایانه، پیچیده و وسیع خود درصدد از بین بردن ماورالطبیعه هستند (مهری‌بهار، ۱۳۸۶: ۹۱). بودریلار نیز معتقد است که رسانه‌های همگانی دیگر آئینه واقعیت نیستند، بلکه خود واقعیت و یا حتی واقعی‌تر از واقعیت‌اند. هدف دین، روشن کردن حقیقت و واقعیت است در حالی که تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌های امروزی اهداف آنها دروغ‌بافی و تحریف و انتقال آن به مخاطبان است. در این معنا بودریلار نیز ماهیت تکنولوژی ارتباطی را با ماهیت دین در تضاد می‌بیند (ریترز، ۱۳۷۴: ۸۱۸).

از نظر دریدا نیز مذهب به طور بنیادین با مدرنیته در تضاد است و نمی‌تواند در دوره مدرنیته و عقلانیت جان سالم به دربرد (هوور، ۱۳۸۶: ۴۶۱). امروزه با هجوم شبکه‌های ماهواره‌ای، ارتباطی و اجتماعی، که معلول و زائیده تکنولوژی هستند، بنیان‌های اعتقادی و اخلاقی فرهنگ‌های غنی نشانه گرفته شده و همچنین، غلبه اندیشه‌های مادی‌گرایانه و غیردینی بر زندگی باعث شده که زندگی هر روز از معنای اصلی خود به سوی معنا‌های نمادی و ساخته شده مبتنی بر همین تفکرات، گرایش پیدا کند (نجات‌بخش اصفهانی و قریشیان، ۱۴۰۰: ۹۹). از آنجایی که فضای مجازی در اینترنت نماد آزادی فردی، فراگیری، برابری‌گرایی و تعاملات چندوجهی بین افراد و

گروه‌ها است (کاستلز^۱، ۲۰۰۹: ۹۴)، یک فرد یا گروه خاصی قادر به ایجاد ساختار و اقتدار است. ظهور چهره‌ها در رسانه‌های اجتماعی و وبسایت‌های غیررسمی برای برخی از شخصیت‌ها یا مؤسسات مذهبی، این پدیده را نشان می‌دهد که اینترنت منابع سنتی و «مشروع» دانش دینی را تهدید می‌کند. فضای مجازی اجازه داده است که دین سیال‌تر شود تا مراجع دینی نسبتاً گسترده‌تر شوند و در نتیجه احتمال بروز پوپولیسم در دین بیشتر شود (صلاح‌الدین و فخروجی^۲، ۲۰۱۹: ۲۰). با توجه به نگرانی‌ها در مورد اینترنت به عنوان تهدیدی برای مقامات مذهبی سنتی، باید گفت که این نگرانی بیشتر بر نقش‌ها و سلسله مراتب خاص، به ویژه مشروعیت متمرکز است، زیرا اینترنت فضایی را برای مذاکره مجدد درباره اختیارات فراهم می‌کند (کمپبل^۳، ۲۰۰۷: ۱۰۴۴). در حالی که اینترنت توسعه دین را بسیار تقویت می‌کند، اما انواع پدیده‌های نادرست و زشت در جامعه تحت لوای دین مانند تروریسم، افراط‌گرایی مذهبی، کلاهبرداری شبکه‌ای، فرقه‌گرایی و غیره نیز از مورد سوء استفاده قرار می‌گیرد که توسعه سالم و منظم دین را به خطر انداخته و اساس ارزش‌های انسانی را به چالش کشیده است (یانگ^۴، ۲۰۱۹: ۲۰۲۷). بطور کلی در دیدگاه‌های ذات‌گرایانه، امکان تجمیع تکنولوژی‌های ارتباطی و دین به دلیل ماهیت متفاوت‌شان، تقریباً محال است. در نتیجه آن‌ها به واگرایی این دو حوزه اعتقاد دارند و بیشتر بر تهدیدهایی که تکنولوژی‌های ارتباطی برای مذاهب و ادیان بوجود آورده‌اند، تأکید می‌کنند، در حالی که دیدگاه‌های ابزارگرایانه بر فرصت‌های بوجود آمده تأکید می‌کردند.

کاربست تکنولوژی‌های ارتباطی در عرصه‌های دینی

با اختراع صنعت چاپ، اولین چیزی که چاپ شد کتاب مقدس مسیحیان یعنی انجیل بود. این مطلب نشان دهنده رابطه دوستانه‌ای است که از همان ابتدا میان دین و تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌ای وجود داشته است (راووداد، ۱۳۸۶: ۲۰۳). ارائه آموزه‌های دینی در سرتاسر جهان

- 1 Castells
- 2 Solahudin & Fakhruroji
- 3 Campbell
- 4 Yang

قرن‌های متمادی مرهون رسانه‌های سنتی بود. اما از حدود هشتاد سال پیش جمعیت‌ها و سازمان‌های دینی با بهره‌گیری از رسانه‌های الکترونیک، اقدامات چشمگیری را در این زمینه نو- ظهور سامان بخشیدند (باهنر، ۱۳۸۶: ۶۷). جریان انجیل‌گرایی، اولین نهاد مذهبی بود که به طور رسمی در نوامبر ۱۹۲۰ نخستین برنامه‌های رادیویی را پخش کرد. اولین برنامه دینی از اولین ایستگاه مجازی رادیویی، یعنی «کی.دی.کی. آی»^۱، در تسبورگ پنسیلوانیا ارسال می‌شود. تا سال ۱۹۲۵ حدود ۶۳ ایستگاه رادیویی تحت مالکیت مؤسسات دینی بود. در اروپا، اولین پخش رادیویی دینی در پایان دسامبر ۱۹۲۲ از طریق «بی‌بی‌سی»^۲ انجام شد (جوادی یگانه، ۱۳۸۶: ۱۱۸). در آغاز کاربست تکنولوژی‌های ارتباطی در عرصه‌های دینی، این رهبران اولیه جنبش انجیل-گرایی بودند که در کسب فرصت تکنولوژی بسیار خوب و شتابان عمل کردند و آنها را قادر به برقراری ارتباط میان انجیل با جماعت حضار کرد. به‌عنوان مثال برنامه «احیای مذهبی» ساخته شده توسط چارلز فولوسر، در اوایل دهه ۱۹۴۰ به بزرگترین رادیو در کشور تبدیل شده بود (پنینگ^۳، ۲۰۰۲: ۱۸). همچنین انجیل‌گرایان در ریودوژانیرو^۴ از برنامه‌های تلویزیونی و رادیویی و رسانه‌های جمعی بهره می‌جویند تا بدین وسیله افراد فقیر را به سرمایه‌داران اجتماعی و دینی تبدیل کنند، تا حقوق و شناخت بیشتری در جامعه داشته باشد (باتالیا^۵، ۲۰۰۷: ۴۰۲). پس از آن، آنها به همراه بهره‌گیری چند رسانه‌ای با هدف تبلیغ دین، کلیسای الکترونیک را بوجود آوردند. هدف اصلی کلیسای الکترونیک، ارائه خدمات دینی به افرادی است که امکان حضور در کلیسا را ندارند. فراهم ساختن زمینه درک بیشتر مردم، ارتباط دین با زندگی روزمره و آموزش بیشتر ادیان نیز از دیگر اهداف کلیسای الکترونیک به شمار می‌رود (جوادی یگانه، ۱۳۸۶: ۱۱۷). هر چند که هدف این کلیساهای الکترونیک در ابتدا عمدتاً پاسخگویی به نیازهای متدینان بود و نه متدین کردن انسان‌های بی‌دین، ولی بعداً تمامی مردم را مخاطب خود قرار دادند (خجسته، ۱۳۸۶: ۱۱۶).

در سال ۲۰۰۰، ۲۶۰ ایستگاه تلویزیونی مذهبی وجود داشت. از جمله شبکه تلویزیونی جهانی کاتولیک که ادعای دارا بودن ۶۴ میلیون بیننده دائمی بود. همچنین شبکه تلویزیونی یهود ۱۳

1 KDKA

2 BBC

3 Penning

4 Rio de Janeiro

5 Battaglia

میلیون، شبکه اصلی انجیل‌گرایان ۱۲/۵ بیننده همیشگی داشتند (هوور^۱، ۲۰۰۶: ۶۰). در حال حاضر در ایران هم برنامه‌ها یا شبکه‌های تلویزیونی، رادیویی و ماهواره‌ای خاصی وجود دارند که با عناوین دینی و اسلامی به تولید و پخش برنامه می‌پردازند. برنامه‌های به سمت خدا، زلال آیات، تفسیر قرآن و برنامه تفسیر نور این دسته هستند. این برنامه‌ها همچنین در فضای مجازی نیز صفحه رسمی داشته و فعالیت مستمری دارند. همچنین شبکه‌های رادیویی قرآن و معارف در کنار برنامه‌های دینی که در سایر شبکه‌ها پخش می‌شوند، فعالیت دارند (راوودراد، ۱۳۸۶: ۲۰۹). همچنین سایت‌ها و وبلاگ‌هایی که محتوای دینی دارند و تعداد آن‌ها روبه افزایش است، مانند سایت تبیان در ایران بسیار رواج پیدا کرده‌اند (آشنا، ۱۳۸۶: ۲۶). این تصویر بسیار کوچکی از کاربست تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌ها در عرصه‌های دینی است، ولی آن چه که در اینجا محل اعتناست و لازم است که بیشتر به آن پرداخته شود این است که هدف کارگزاران دینی از به کارگیری این برنامه‌ها تحلیل شود.

بسیاری از برنامه‌هایی که محتوایی دینی دارند، برای نشر و اشاعه عقاید دینی به کار می‌روند. مثلاً هدف از سایت‌های زیارتی آنلاین، که حرم‌های متبرکه را به صورت زنده در اینترنت پخش می‌کنند، ارائه خدمات دینی به افرادی است که نمی‌توانند یا وسع مالی ندارند تا در آنجا حضور یابند. کارگزاران دینی، برای گسترش عقاید دینی‌شان و همچنین ارائه برنامه‌ها به هم‌کیشان خود از این گونه ابزارها استفاده می‌کنند. مسلماً این گونه کاربست‌ها از تکنولوژی‌هایی ارتباطی بسیار مسالمت‌آمیز و صلح‌خواهانه است. ولی آیا همیشه این روند و تنها این هدف وجود دارد؟ البته به نظر می‌رسد اهداف شوم و غیرانسانی نیز در پس پرده وجود داشته باشد. کارگزاران دینی غربی که اغلب با نومحافظه‌کاران و صهیونیست‌های یهودی کاملاً همبسته شده‌اند (همانند روبرت مرداک یهودی که اکثر شبکه‌های خبری و ... معروف جهان را در اختیار دارد)، از این تکنولوژی‌ها، جهت نوعی تحمیل فرهنگ دینی خود و همچنین تخریب ادیان دیگر استفاده کنند. در اخبار رسانه‌های غربی، بنیادگرایی اسلامی همیشه همراه با خشونت بکار می‌رود، تا به طور طبیعی در ذهن مخاطبان نگرش منفی ایجاد کنند (بهرام‌پور، ۱۳۸۰).

---

1 Hoover

همچنین بسیاری از برنامه‌های خبری تلویزیون در آمریکا در چندین برنامه رادیویی و تلویزیونی تمدن اسلامی با محوریت ایران را به عنوان یک تمدن جنگجو که با خدا مبارزه می‌کند، به مردم تلقین می‌کند. فرونت‌لاین^۱ همیشه تروریست‌ها را مسلمان و مسلمانان را تروریست معرفی می‌کند (زاچری ۲، ۱۹۹۵: ۳۹). سینمای هالیوود نیز طی سه دهه گذشته به مدد فناوری برتر فیلم‌سازی از قدرت و جذابیت فوق‌العاده‌ای در عرصه‌هایی جهانی برخوردار شده است، ولی فیلم‌های هالیوودی به خودی خود تنها فیلم و سرگرمی نیستند، بلکه به دنبال خود، تعالیم دینی خاص، عقاید خاص، اهداف و کارکردهای پنهان (اغلب عقاید نومحافظه‌کاران و صهیونیست‌های مسیحی) را انتقال می‌دهند. هالیوود مجموعه‌ای از مفروضات زیربنایی در رابطه خداوند و جهان به تماشاگران عرضه می‌نماید، به طوری که از آن می‌توان به عنوان «تعالیم هالیوودی» یاد کرد (یزدی، ۱۳۸۶: ۲۳۹). آمریکا از این صنعت بیشترین استفاده را در جهت تخریب چهره ادیان دیگر (به خصوص مسلمانان و خاصه کشور شیعی ایران و البته فرهنگ و تمدن اسلامی) کرده است تا بتواند به اهداف سیاسی خود در این گونه کشورها دست یابد. به طور کلی، آمریکا با تکنولوژی‌های ارتباطی و رسانه‌ای خود، در پی آن است که، اولاً تصویر مسلمانان را اهریمنی نشان دهد، تا سیاست سلطه خود را در تاراج منابع کشورهای مسلمان توجیه کند. ثانیاً با جهانی نمودن این تصویرسازی‌ها از مسلمانان پابندی آنها را به هویت دینی و ملی خود سست کند و به تقویت و غلبه هویت آمریکایی بپردازد (امریکایی شدن). ثالثاً و از همه مهم‌تر با تکیه بر تیپولوژی موجود (تصویر اهریمنی) به ارائه و تبلیغ تیپولوژی مطلوب (تصویر آمریکایی از مسلمانان و شیعیان) از مسلمانان بپردازند. این سه گام، اساسی‌ترین گام‌ها در مسیر آمریکایی‌سازی تمدن اسلامی است (یزدی، ۱۳۸۶: ۲۲۷). همان‌گونه که مشاهده شد، کاربست تکنولوژی‌های ارتباطی از یک طرف فرصت‌هایی را برای ادیان بوجود می‌آورد و از طرف دیگر سبب تهدیدهای هویتی، دینی و فرهنگی برای آن‌ها می‌شود.

1 Frontline
2 Zachary

رویکرد تمدن اسلامی نسبت به تکنولوژی‌های ارتباطی

ظهور تکنولوژی‌های نوین در عصر حاضر با لحاظ تحولاتی که همراه آن بوجود آمده است، بسیاری از کارکردهای عوامل تأثیرگذار در سبک زندگی از جمله خانواده‌ها را تحت تأثیر قرار داده است. امروزه با هجوم شبکه‌های ماهواره‌های، ارتباطی و اجتماعی، که معلول و زائیده تکنولوژی هستند، بنیان‌های اعتقادی و اخلاقی فرهنگ‌های غنی نشانه گرفته شده و همچنین، غلبه اندیشه‌های مادی‌گرایانه و غیردینی بر زندگی باعث شده که زندگی هر روز از معنای اصلی خود به سوی معناهای نمادی و ساخته شده مبتنی بر همین تفکرات، گرایش پیدا کند (نجات‌بخش اصفهانی و قریشیان، ۱۴۰۰: ۹۹). بر همین اساس تمدن اسلامی نیز به عنوان یک تمدن بزرگ که مدعی فراگیر شدن در کل جهان است، از این قاعده مستثنا نیست، و این تمدن با تمدن‌های دیگر تفاوت‌هایی در نوع نگاه به زندگی دنیوی و مادی وجود دارد.

تمدن اسلامی با قرآنی متعالی، تفسیری حداکثری از دین دارد که همه ساحت‌های زندگی بشر را در بردارد (سعیدآبادی، ۱۳۸۶: ۲۶۵). اسلام و مذاهب آن با بسیاری از ادیانی که بر اخلاق تأکید دارند، متفاوت است. به خاطر همین ویژگی قوانین دین اسلام و تمدن اسلامی در همه شئون و ابعاد زندگی مسلمان مؤمن نفوذ دارد (آیت‌اللهی، ۱۳۸۶: ۴۶). در تمدن اسلامی هرگونه فعالیت حتی در حوزه‌های دنیوی نیز در جهت فعالیت‌های معنوی قرار دارد و تمام اعمال انسانی در هر جنبه‌ای، چه مادی و چه غیر مادی، برای خداست. بر همین اساس باید گفت که تمدن اسلامی، تمدنی دینی است که همه مؤلفه‌های آن بر محور اسلام قرار دارد. بدین ترتیب، تمدن اسلامی از همه ویژگی‌های تمدن الهی در چهارچوب آموزه‌های قرآنی و متکی بر سنت پیامبر اکرم برخوردار است. تمدن اسلامی فضایی است که انسان در آن فضا به لحاظ معنوی و مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی برسد که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده است (رضایی و ایزدهی، ۱۴۰۲: ۲۵). همچنین تمدن اسلامی عصاره یک جهاد ارتباطی، تکاپوی مهم تاریخی و مولود اطلاعات و پیام‌رسانی نوینی است که نسیم آن نخستین بار از جانب خالق بر وجود پیامبر نازل شد، تا از آن طریق پیام یکتاپرستی را به اقصی نقاط عالم برساند. اهمیت ابعاد اطلاع‌رسانی در تمدن اسلامی به قدری است که حتی اولین آیه‌ای که بر پیامبر نازل می‌شود، حاوی پیام‌های اطلاعاتی و ارتباطی است. حتی نظر به این عقیده مسلمانان که اولین انسان روی زمین، پیامبر است

و همچنین اعتقاد به وجود ۱۲۴ هزار پیامبر که همگی با یک هدف ارتباطی مبعوث شدند و علاوه بر این، نامه‌رسانی هدهد سلیمان (نمل، ۲۸)، حضور آنی ملکه سبا به امر خدا (نمل، ۴۲) و عروج عارفانه نبی مکرم به عرش الهی (نجم، آیات ۱۳ تا ۱۸)، نامه‌های پیامبر به خسرو پرویز و دیگر سران کشورها (اعراف، ۱۵۸)، نامه حضرت علی به مالک اشتر و... همگی نشانه و نمادی از اهمیت اطلاع‌رسانی در مکتب انسانی تمدن اسلامی است. بنابراین تمدن اسلامی با داعیه جهانی، تمدنی است جاودانی که برای دستیابی به مدارج عالی انسان نیز هیچ‌گونه محدودیتی قایل نشده، جز محدودیت‌های خارج از گستره دین و زمین و آسمان را در اختیار انسان نهاده تا به آن چه مطلوب آن است، دست یابد. تغییرات تکنولوژیکی، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی را تحت تأثیر خود قرار داده است. یکی از چالش‌های فرا روی فرهنگ‌ها، برخورد با این پدیده است. چراکه برخی از عناصر موجود در این پدیده مغایر با فرهنگ خودی (ارزش‌های اسلامی ایرانی) است. داشتن شیوه زندگی اسلامی، بستر ساز تمدن نوین اسلامی و پیشرفت همه جانبه است، رسیدن به این شیوه زندگی و عمل به آن اهمیت خود را بهتر نشان می‌دهد. یکی از عوامل بسیار مؤثر بر شیوه و مشی زندگی، تربیت فردی و اجتماعی با کنترل مؤلفه‌های مؤثر بر آن از جمله تکنولوژی و فناوری است (نجات‌بخش اصفهانی و قریشیان، ۱۴۰۰: ۱۱۷).

حتی عده‌ای از محققان مسلمان، گسترش این گونه تکنولوژی‌ها را برای تمدن اسلامی بسیار مفید فایده می‌دانند. برای مثال ستوده‌نیا در مقاله به این نتیجه می‌رسد که بهره‌گرفتن از فناوری و تکنولوژی‌های ارتباطی و اطلاعاتی می‌تواند ما را در تعیین عجایب و شگفتی‌های علمی قرآن و کشف سیستم‌های موجود در آیات و سوره‌ها یاری کند. در بعضی مواقع نیز، کاربرست تکنولوژی‌های ارتباطی برای جنبش‌ها، نهضت‌ها و انقلاب‌های تمدن اسلامی بسیار مؤثر واقع شد. به عنوان نمونه در ایران، امام خمینی (ره) از تکنولوژی قدرتمند (نوار کاست) استفاده کرد که بعضی از آن به انقلاب نوار کاست تعبیر می‌کنند که بدان طریق اعلامیه‌ها و سخنرانی‌های حضرت امام به سرعت در سرتاسر کشور پخش می‌شد. در سال ۱۹۷۰ حتی زمانی که به پاریس تبعید شده بود، خطبه‌های ایشان در سرتاسر ایران پخش می‌شدند و وسیله مخالفت با رژیم سرکوب‌گر پهلوی بودند (ذکریا، ۲۰۰۰: ۱۳). تافلر معتقد است که امام خمینی (ره) رسانه موج اول، یعنی

سخنرانی‌های شفاهی و چهره به چهره روحانیون را به تکنولوژی موج سوم، یعنی نوارهای صوتی و دستگاه‌های ساده تکثیر، تلفیق کرد (باهنر، ۱۳۸۶: ۱). در واقع تمدن اسلامی باید تکنولوژی‌های ارتباطی و در کل مدرنیته را به خدمت خود درآورد، بدین دلیل که اهداف شوم رسانه‌های غربی و مدرنیته را خنثی کرده و برعکس از آنان در خدمت اهداف تمدن اسلامی استفاده کرد. البته باید به این نکته واقف بود که ذات تمدن اسلامی، هیچ‌گونه تناقضی را با تکنولوژی ارتباطی ندارد و اگر کشورهای مسلمان در میزان کاربست آن‌ها ضعیف هستند (محسنیان‌راد، ۱۳۸۳)، نباید آن را به ماهیت تمدن اسلامی ربط داد.

چالش‌های برآمده از کلان روند ارتباطات مجازی و تمدن اسلامی

با ظهور جامعه همه‌جایی به زعم ژان کازنو، فواصل جغرافیایی معنای سستی خود را از دست داده و جهان همچون دهکده و یا به تعبیر ملک لوهان قبیله‌ای واحد است، یک حادثه، طینینی نه صرفاً محلی؛ بلکه جهانی دارد و در همین جامعه است که مقدمات پیدایش فرهنگی جهانی فراهم می‌آید (کازنو، ۱۳۶۵). از طرفی دیگر هر تمدنی، در صدد اشاعه و جهانی‌سازی آموزه‌های خود است. در واقع تمدن شیعی و اسلامی خود را به عنوان یک دین و فرهنگ زندگی جهان‌شمول برای همه انسان‌ها در هر زمان و مکان معرفی نموده است و پیامبر اسلام را حامل رسالت جهانی می‌داند که نباید در محدوده مرزهای موهوم آن را محصور کرد، «وما ارسلناک الا کافه للناس بشیرا و نذیرا و لکن اکثر الناس لا یعلمون»^۱ (باهنر، ۱۳۸۶: ۵). به نظر می‌رسد بزرگترین مشکل تمدن‌ها نسبت به شکل‌گیری ایده «دین جهانی واحد» وجود قرائت‌های متفاوت و مختلف از یک واقعیت یکسان باشد، آنها یک پدیده واحد را با تعاریف و خوانش‌های مختلف عرضه می‌کنند. وجود خوانش‌های یکسان از موعودگرایی می‌تواند تضادهای هویتی دینی را کاهش داده و ایده دین واحد جهانی را پررنگ کند. به هر حال، هر چند وجود چنین ایده‌ای در روزگاران پیشین بدلیل موانع مختلف به تأخیر افتاده است، در وضعیت مطلوبی که ابزارهای تکنولوژی ارتباطی فراهم ساخته‌اند، زمینه تحقیق چنین آرمانی می‌تواند فراهم شود و فرهنگ مهدویت و تمدن

۱ (سبأ/ ۲۸)

اسلامی خود را جهانی سازد. در این مسیر چالش‌های مشخصی در مسیر تمدن‌سازی وجود دارد؛ به طور کلی شیوه‌های یادگیری اسلامی در چندین پلتفرم رسانه‌های اجتماعی از طریق چهره‌های معتبر یا نهادهای مذهبی فضای اینترنت را به عنوان راهی برای کارگزاران اسلامی برای انتقال آموزه‌های اسلامی در یک فرهنگ رسانه‌پسند در نظر گرفته‌اند، اما برخی از متخلفان به گونه دیگری در صدد بهره‌برداری از این پتانسیل هستند و اغلب بنیادگرایی افراطی تبلیغ می‌کنند. در چالش دیگری توسعه ارتباطات مجازی به واسطه رسانه‌های اجتماعی، پوپولیسم مذهبی را اشاعه می‌دهند که این پوپولیسم مذهبی می‌تواند منجر به سوء تفاهم‌های مذهبی عمومی شود (صلاح‌الدین و فخروجی^۱، ۲۰۱۹: ۱۹). علاوه بر خطرات پوپولیسم مذهبی، یادگیری دینی در اینترنت خطر ظهور درک رادیکال را نیز به همراه دارد. برای مثال درک داعش‌های غربی از دین اسلام در جریان شکل‌گیری دولت عراق و شام، نشانه‌ای از فهم دین در اینترنت بود. چرا که افراد نباید اسلام را از اینترنت بیاموزند، بلکه آن‌ها ترجیحاً از شخصیت‌ها یا نهادهای معتبر اسلام را بیاموزند. همچنین اینترنت به عنوان مهم‌ترین ابزار ارتباطی عصر حاضر، تنها در انحصار دولت‌ها و نهادهای بین‌المللی نیست؛ چرا که دسترسی آسان به این فناوری سبب شده است تا در اختیار افراد و گروه‌های مختلف؛ حتی گروه‌های تروریستی قرار گیرد. داعش را می‌توان از جمله گروه‌های تروریستی سازمان‌یافته‌ای دانست که نه تنها از نسل اول اینترنت برای پیشبرد اهداف خود عبور کرده؛ بلکه به دنبال به کارگیری ابعاد اجتماعی و معناگرایی نسل دوم و سوم اینترنت در فضای مجازی بوده است (مردای‌فر و امیدی، ۱۳۹۷: ۱۶۱). از طرف دیگر رشد سریع اماکن مذهبی رادیکال دولت اسلامی عراق و شام در سال ۲۰۰۴ به یک نگرانی برای زندگی مذهبی در خاورمیانه تبدیل شد. این نگرانی بیشتر به این دلیل بود که آموزش آن‌ها از طریق اینترنت بسط می‌یافت و استفاده از اینترنت به طور فزاینده‌ای در جوامع گسترده شده بود و به بخشی از زندگی روزمره تبدیل شده است (صلاح‌الدین و فخروجی^۲، ۲۰۱۹: ۲۰). به بیانی واضح‌تر گروه‌های تروریستی با به کارگیری اینترنت می‌توانند در افکار و رفتار دولت‌ها و مردم آن‌ها تأثیرگذار باشند؛ به شکلی که یا آنان را در جهت اهداف و مقاصد خود به کارگیرند و یا دولت‌ها و مردم آن‌ها را مورد تجاوز و حمله و آسیب‌های خود قرار دهند و در نهایت ناامنی و احساس ناامنی را در

1 Solahudin & Fakhruroji

2 Solahudin & Fakhruroji

بین آنها ایجاد کنند (یزدان‌پناه و جعفری، ۱۳۹۷: ۲۲۲). به طور کلی رابطه پیچیده‌تر بین اینترنت و دین وجود دارد، جایی که اعمال مذهبی آنلاین این پتانسیل را دارند که به تهدیدی برای اعمال مذهبی مرسوم که معمولاً آفلاین هستند، تبدیل شوند.

بحث و نتیجه‌گیری

تکنولوژی‌های ارتباطی و اطلاعاتی با ورود به جوامع امروزی تأثیرات شگرفی بر تمامی ابعاد و نهادهای هر جامعه‌ای گذاشته است. از جمله مهم‌ترین تمدن‌های بشری، تمدن اسلامی است که با ظهور این گونه تکنولوژی‌ها چالش‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای فراوانی را شاهد بوده است. دو نوع رهیافت تئوریک در مورد رابطه میان تمدن اسلامی و تکنولوژی ارتباطی وجود دارد. از طرفی دیدگاه‌های ابزارگرایانه که معتقدند هیچ‌گونه تضادی میان ذات تکنولوژی ارتباطی و ماهیت دین و تمدن اسلامی وجود ندارد. از سوی دیگر رهیافت‌های ذات‌گرایانه‌ای وجود دارد که ماهیت این گونه تکنولوژی‌ها را متضاد با ماهیت و غایت دین و تمدن اسلامی می‌دانند. ولی آنچه که در جهان واقع میان این دو حوزه رخ می‌دهد، مؤید این است که نحوه نگاه رویکردهای ابزارگرایانه بسیار ساده لوحانه و رویکردهای ذات‌گرایانه بسیار تنگ نظر هستند و بشر به یک رهیافت تعامل‌گرا میان این دو عرصه نیازمند است. به نظر می‌رسد که تکنولوژی‌های ارتباطی، نه لزوماً تهدیدکننده هستند و نه فی‌نفسه برای عرصه‌های دینی فرصت‌آوراند. آنچه باید مورد توجه قرار گیرد این است که تکنولوژی‌های ارتباطی بسته به این که در چه ساختاری کاربرد داشته باشد و مسئولین یک جامعه چه طرز تلقی‌ای از دین و یا چه نوع خوانشی از دین دارند، تأثیرات متفاوت و بعضاً متعارض خواهند داشت. بنابراین هم‌گرایی یا واگرایی میان تکنولوژی ارتباطی و دین بستگی به خوانش و رویکردهای مختلف از دین دارد. از آنجایی که تمدن اسلامی رویکرد حداکثری از دین دارد، در برخورد با تکنولوژی‌های ارتباطی با چالش‌های بسیار بیشتری نسبت به ادیان دیگر مواجه است. تمدن اسلامی برای آنکه بتواند هم از فرصت‌های بدست آمده حداکثر استفاده را کند و هم تهدیدهای فراروی را به حداقل برساند، نگرش خاصی را نسبت به آنها دارد. رویکرد تمدن اسلامی این گونه است که تکنولوژی ارتباطی را تا جایی بپذیرد که ماهیت آموزه‌های تمدن اسلامی را مخدوش نکند، ولی درصدد این نیست که این تکنولوژی‌ها را در عرصه جامعه براندازد. همچنین منشأ تفاوت میان نظریات تمدن‌سازان اسلامی در کاربست تکنولوژی‌های ارتباطی، تفاوت در روش موضوع‌شناسی (نحوه کاربرد و استفاده از تکنولوژی‌های ارتباطی) است، نه تفاوت در ماهیت و اصول دین. با عنایت به این که فقه دینی از نوع اسلامی، فقهی پویا است،

متفکرین مسلمان و معاصر باید در جهت کاربست تکنولوژی‌های ارتباطی به نفع تمدن اسلامی گام بردارند. به طور کلی مهم‌ترین چالش میان تمدن اسلامی و تکنولوژی‌های ارتباطی، موضوع دین جهانی واحد است. همان‌طور که گفته شد ظهور تکنولوژی‌های ارتباطی می‌تواند زمینه‌ساز شروع این فرآیند در سرتاسر جهان باشد. در نهایت به منظور این که اطلاعات و ارتباطات در دسترس تمدن اسلامی باشد، ما به یک اجماع نظر در موضوع شناسی بین تمدن‌سازان اسلامی در استفاده از رسانه‌ها نیاز هست تا بر اساس سطح همکاری روند روبه‌رشدی را تجربه کند. از آنچه تاکنون بیان شد این نتیجه حاصل می‌شود که ما از حیث ظرفیت شناسی برای برپایی تمدن نوین اسلامی با مانعی روبه‌رو نیستیم؛ چرا که برای شکل‌گیری تمدنی جامع نیاز به وجود مبانی، بروز و ظهورات، فراگیری جهانی و راهبری جهانی است که همه این عناصر یاد شده در اسلام وجود دارد. اما شرط تحقق این تمدن پیاده‌سازی ظرفیت‌های تبیین شده خواهد بود که باید در دو عرصه نظری و الگوهای عینی به تحقق برسد تا جامعه اسلامی بتواند به نقش خود در آینده نزدیک عمل کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- آیت‌اللهی، حمیدرضا (۱۳۸۶)، نقش رسانه در تهدیدها و فرصت‌های جهانی شدن برای دین، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۵۹-۴۱.
- آشنا، حسام‌الدین (۱۳۸۶)، اجتماع محوری در محیط سایبر دینی؛ مطالعه مقایسه‌ای سایت‌های تمدن شیعی آنلاین و تبیان، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۴۱-۱۷.
- انوری، حسن (۱۳۸۳). فرهنگ روز سخن، به سرپرستی تهران، سخن، ص ۸۶۹.
- باهتر، ناصر (۱۳۸۶)، سیاست‌گذاری رسانه‌های دینی در ایران؛ سیستم متعامل پویا و همگرایی ارتباطات دینی، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۸۷-۶۷.
- با هنر ناصر (۱۳۸۷)، دینی و جهانی شدن؛ رسانه‌های سنتی و مدرن، در سایت: <http://www.kalemeh.org/article28.aspx>
- بهرام‌پور، علی (۱۳۸۰)، بنیاد گرایی تمدن اسلامی ظهور و تداوم آن در جهان تمدن اسلامی، مجله آفتاب، شماره ۱۳، اسفند ۱۳۸۰، صص ۶۹-۶۶.
- ثواب، جهانبخش. (۱۴۰۰). عوامل انحطاط تمدن اسلامی از منظر پژوهشگران معاصر. نشریه علمی علم و تمدن در اسلام، ۲(۸): ۳۳-۶۸.
- حسینی، حسن (۱۳۸۶)، دین و رسانه؛ رسانه دینی یا دین رسانه‌ای؛ مطالعات نظری، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۱۵۱-۱۳۳.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۷). بیانیه گام دوم انقلاب، تهران: انتشارات دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای.
- خجسته، حسن (۱۳۸۶)، موانع و محدودیت‌های کاربرد متعادل خوف و رجا به عنوان دو اصل مهم تربیت دینی در رسانه‌های مدرن با تأکید بر رادیو و تلویزیون، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۱۷۷-۲۰۳.
- دیانت، علی اکبر (۱۳۳۷). بررسی مختصر فرهنگ و تمدن اسلامی، و بار تولد، تبریز: ابن سینا، ج اول ص ۷.
- راوودراد، اعظم (۱۳۸۶)، تعامل دین و رسانه، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۲۲۷-۲۰۳.
- رضایی یزدی، محمد (۱۳۸۶)، تصویر مسلمانان در سینمای هالیوود، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۲۳۹-۲۲۷.
- رضایی یزدی، محمد و مختارزاده، لادن (۱۳۸۶)، تعالیم هالیوود، در گنجه نگه داشتن مذهب در فیلمهای قرن بیستم، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۲۵۳-۲۳۹.
- رضایی، مصطفی؛ ایزدهی، سیدسجاد. (۱۴۰۲). امکان‌سنجی دستیابی به تمدن نوین اسلامی (با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله العظمی صافی‌گلپایگانی ره). اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۱ (شماره ۲ (پیاپی ۴۲))، ۷-۲۹. doi: 10.22081/jiss.2023.66326.2001

- روحی، نبی‌الله. (۱۳۹۲). چشم‌انداز گفت‌وگو تمدن‌گرایی در اندیشه مقام معظم رهبری، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، ۱۶ (۶۱): ۳۲-۵.
- ریتزر، جورج (۱۳۸۴)، نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- زاهد زاهدانی، سید سعید (۱۳۷۳) مبانی روش تفکر در اسلام، چاپ دوم، تهران: انتشارات کلینی.
- زمانی‌محبوب، حبیب؛ حسینی، سید جلال. (۱۳۹۸). بایسته‌های فرهنگی تمدن‌سازی نوین اسلامی-ایرانی با تأکید بر اندیشه امام خمینی(ره). نشریه علمی علم و تمدن در اسلام، ۱(۱): ۳۲-۵۱.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۲)، جامعه‌شناسی ارتباطات، تهران: انتشارات اطلاعات.
- ستوده نیا، محمد رضا (۱۳۸۵)، فناوری اطلاعات و ظهور جلوه‌ها و فرضیه‌های نوین درعجاز علمی قرآن، مجله پژوهش دینی؛ شماره چهاردهم، زمستان ۱۳۸۵، صص ۱۳۳-۱۱۹.
- سعیدآبادی، محمد رضا (۱۳۸۶)، جهان شمولی دین و جهانی شدن رسانه‌های الکترونیک، همگرایی یا واگرایی، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۲۷۱-۲۵۳.
- شریعتی، علی (۱۳۷۵). تاریخ تمدن. تهران: انتشارات قلم، ج پنجم، ج ۱، ص ۷۶.
- شعبانی‌سارویی، رمضان؛ میررسولی، سیدجبار. (۱۴۰۱). راه‌های شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی) و نقش پلیس در این زمینه. انتظام پژوهی دینی و سیاسی، ۱(۴): ۱۲-۱. doi: 10.22034/jpm.2022.101015
- شهریاری، علی (۱۳۸۴)، برای تبلیغ دین باید از فناوری اطلاعات بهره گرفت، در: همایش نقش ارتباطات و فناوری اطلاعات در رشد و توسعه فرهنگ دینی، مجله رهاورد نور، شماره ۱۰، صص ۷۲.
- شهیدی‌پاک، محمدرضا. (۱۴۰۰). مفهوم علم در تمدن اسلامی در قرون وسطی، واقع‌گرایی و انقلاب در مشاهده طبیعت. نشریه علمی علم و تمدن در اسلام، ۳(۹): ۵۵-۴۱.
- عابدینی، محمدرضا؛ ضیائی‌نیا، محمدحسین؛ حصارکی، زهرا. (۱۴۰۱). تحلیل تمدنی جریان اربعین، فرصت‌ها و چالش‌ها. مطالعات میان‌رشته‌ای تمدن و انقلاب اسلامی، ۱(۴): ۱۲۹-۱۵۲.
- علی‌زمانی، امیرعباس. (۱۳۷۹). ماهیت تکنولوژی از دیدگاه‌هایدگر. نامه مفید، ۶(۳) (پیاپی ۲۳)، ۱۹۷-۲۲۲. SID. <https://sid.ir/paper/3706/fa>
- عیوضی، محمدرحیم. (۱۳۹۴). مساله‌شناسی آینده تحقق تمدن نوین اسلامی. همایش ملی تمدن نوین اسلامی «چیستی، چرایی و چگونگی». ۴۷۹-۴۵۹. SID. <https://sid.ir/paper/883919/fa>
- فرح‌نژاد، محمدحسین؛ قشقایی، محمدسعید؛ عرب‌سالاری، محمدجواد؛ ارجمندفر، سعید؛ اسماعیلی، رفیع‌الدین؛ فرزانه، سیدابوالفضل؛ مهدیان، حکیمه؛ مهدیان، حفیظه؛ عباسی، الهام؛ تنکابنی، راضیه‌سادات؛ حسین‌خانی، فائزه؛ یوسف‌زاده، غلام‌رضا. (۱۳۹۶). دین در سینمای شرق و غرب: مکاتب شرقی (هندو، بودا، لامائیسم،

- تائو، کنفسیوس و شینتو) مکاتب غربی (مسیحیت، یهودیت، و فرقه‌های وابسته)، تهران: انتشارات دین و رسانه (وابسته به اداره کل پژوهش‌های اسلامی رسانه سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران).
- کازنوی، ژان (۱۳۶۵)، جامعه‌شناسی وسائل ارتباط جمعی، ترجمه‌ی باقر ساروخانی و منوچهر محسنی، تهران: انتشارات اطلاعات.
- کاستلز، امانوئل (۱۳۸۰). عصر اطلاعات؛ اقتصاد جامعه فرهنگ، قدرت هویت، ترجمه‌ی حسن چاوشیان، احمد علی قلیان، افشین خاکباز، تهران: انتشارات طرح نو.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۲)، جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- محمسیان راد، مهدی (۱۳۸۳)، میزان دسترسی مسلمانان به رسانه‌ها در مقایسه با سایر ادیان، فصلنامه علوم اجتماعی، سال هشتم، شماره ۲۵.
- مردای‌فر، سعیده؛ امیدی، علی. (۱۳۹۷). تحلیل عملکرد داعش در به‌کارگیری سه نسل وب. پژوهش‌های ارتباطی (پژوهش و سنجش)، ۲۵ (۴ (پیاپی ۹۶))، ۱۶۱-۱۹۶.
- معیدفر، سعید (۱۳۷۹)، جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی معاصر در ایران، تهران: انتشارات سرزمین ما.
- موحد، مجید (۱۳۸۲)، رویکردی جامعه‌شناختی به فرآیند سکولاریزاسیون در عصر جهانی شدن، در: جهانی شدن و دین، فرصت‌ها و چالش‌ها، ویراستار: محمد بدیعی، قم: دبیرخانه دین پژوهان کشور، صص ۹۳-۱۱۳.
- نجات‌بخش‌اصفهانی، علی؛ قریشیان، سیدعلی. (۱۴۰۰). اثرگذاری تمدن اسلامی بر استفاده از تکنولوژی و فناوری در عصر اطلاعات. نشریه علمی علم و تمدن در اسلام، ۳(۱۰): ۹۸-۱۱۹.
- نجفی، موسی. (۱۳۹۹). نظریه تمدن نوین اسلامی از رویکرد فلسفی - نظری تا رویکرد تاریخی - نظری، فصلنامه مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، ۳، ۲ (۶): ۱-۴۰.
- هانتینگتون، ساموئل (۱۳۷۴). نظریه برخورد تمدن‌ها، ترجمه مجتبی امیری، تهران: ش، صص ۴۷.
- هنسون، جریس، رولا، اومانا (۱۳۷۳)، تکنولوژی‌های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، ترجمه‌ی داوود حیدری. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- هور، استوارت. ام (۱۳۸۶)، مخاطبان و رسانه‌ای کردن دین، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۴۷۷-۴۵۷.
- یزدان‌پناه، کیومرث؛ جعفری، مهتاب. (۱۳۹۷). تحلیل ژئوپلیتیک اثرگذاری اینترنت در افزایش فعالیت تروریسم: با تأکید بر داعش. پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۷(۲۶): ۲۲۱-۲۴۴.
- یگانه، محمد رضا و همکاران (۱۳۸۶)، رضایت مخاطبان رسانه دینی، در: دین و رسانه، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، صص ۱۳۳-۱۱۳.

Alexander, J. K. (2020) Introduction: the entanglement of technology and religion, *History and Technology*, 36:2, 165-186, DOI: [10.1080/07341512.2020.1814513](https://doi.org/10.1080/07341512.2020.1814513)

- Alimi, M. Y. (2019). Theorizing Internet, Religion and Post Truth: an Article Review. *Komunitas*, 11(2), 207-222.
- Battaglia, Debhora (2007), *Religion media and the public sphere*, *American anthropologist*, Washington:jun2007,vol 109,p.402
- Blondheim, M., & Rosenberg, H. (2017). Media Theology: New Communication Technologies as religious constructs, metaphors, and experiences. *new media & society*, 19(1), 43-51.
- Campbell, H. (2007). Who's got the power? Religious authority and the Internet. *Journal of computer-mediated communication*, 12(3), 1043-1062.
- Campbell, H. A. (2020). *Digital creatives and the rethinking of religious authority*. Routledge.
- Castells, M. (2011). *The rise of the network society*. John wiley & sons.
- Chirstians, Clifford. G (2002), *Religious perspectives on communication technology*, *Journal of media and religion*, pp.37-47.
- Díez Bosch, M., & Micó, J. L. (2023). Internet, Mobile Technology, and Religion. *The Handbook on Religion and Communication*, 503-520.
- Enstedt, D., Larsson, G., & Pace, E. (2015). Introduction: religion and internet. *Annual review of the sociology of religion*, 1-10.
- Evolvi, G. (2022). Religion and the internet: Digital religion,(hyper) mediated spaces, and materiality. *Zeitschrift Für Religion, Gesellschaft Und Politik*, 6(1), 9-25.
- Hoover, Stewart. M (2006), *religion in the media age*, London & new york: routledge
- Hutchings, T. (2017). *Creating church online: Ritual, community and new media*. Taylor & Francis.
- Jegede, D., Diaka, R. P. E., & Jacob, O. N. (2021). Challenges Preventing the Use of Information and Communication Technology (s) for the Teaching and Learning of Christian Religious Studies in FCT, Abuja, Nigeria. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 2(8), 10-21
- Karabel, Zachary (1995), *The wrong threat : the united states and islamic fundamentalism*, *world policy journal*; summer 1995,12,2;pp.37-48
- Lindlof, Thomas (2002), *Interpretive community :an approach to media and religion*, *journal of media and religion*, pp.61-74
- Neyestani, Mohammadreza (2005), *Cultural and religious identities in era of information and communication globalization*, *Turkish journal of international relation*, volume 4,winter2005,number 4.
- O'leary, S. D. (2013). Cyberspace as sacred space: Communicating religion on computer networks. In *Religion Online* (pp. 37-58). Routledge.
- Penning, James & Smidt, Corvin (2002), *One faith of our father, in: evangelicalism the next generation*, baker academic, pp: 11-24
- Ratheeswari, K. (2018). Information communication technology in education. *Journal of Applied and Advanced research*, 3(1), 45-47.

- Renser, B., & Tiidenberg, K. (2020). Witches on Facebook: mediatization of neo-paganism. *Social Media+ Society*, 6(3): 1-11. 2056305120928514.
- Rivers, T. J. (2006). Technology and religion: A metaphysical challenge. *Technology in Society*, 28(4), 517-531.
- Scolari, C. A. (2015). From (new) media to (hyper) mediations. Recovering Jesús Martín-Barbero's mediation theory in the age of digital communication and cultural convergence. *Information, Communication & Society*, 18(9), 1092-1107.
- Solahudin, D., & Fakhuroji, M. (2019). Internet and Islamic learning practices in Indonesia: Social media, religious populism, and religious authority. *Religions*, 11(1), 19.
- Stadlbauer, S. (2021). Salafist third spaces and hybridic purity on youtube. *Journal of Religion, Media and Digital Culture*, 10(1), 13-29.
- Stolow, J. (Ed.). (2013). *Deus in Machina: Religion, Technology, and the Things in Between: Religion, Technology, and the Things in Between*. Fordham Univ Press.
- Watson, James (2003), *Media communication; an introduction to theory & process*, New York: Palgrave MacMillan, (2 ed)
- Yang, T. (2019). 4th International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities (ICCESSH 2019), 2024-2027.
- Zakaria, Fareed (2004), *Islam, democracy and constitutional liberalism*, political science quarterly, spring 2004; pp.1-20
- Zhao, F. (2019). The impact of communication technology on religion. In *4th International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities (ICCESSH 2019)* (pp. 2024-2027). Atlantis Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی